

Den andra kvinnan

En receptionsanalytisk studie

AV INGRID BJÖRKMAN

Skulle den inhemska kvinnolitteraturen kunna bli en drivkraft i de kenyanska kvinnornas frigörelsesträvan? Det var den fråga som initierade ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt som jag nyligen avslutat (Björkman, under utg.).

Eftersom det väsentliga i en undersökning om litteraturens samhällsroll är hur litteraturen uppfattas och tolkas och vilken handlingsberedskap den föder hos dem som läser och lyssnar till den, är distinktionen mellan litteraturens intention och funktion här viktig. Den aktuella undersökningen inriktades därför inte främst på de litterära texterna utan på tolkningarna och reaktionerna på texterna. Hur förhöll sig kenyaner av olika kategorier till de inhemska kvinnskildringar som undersökningen centrerats kring? Vad kunde det bero på att de uppfattade texterna så som de gjorde?

Författarinnans intentioner

Jag skall i den här essän ge några glimtar från arbetet med en av texterna, novellen "Den andra kvinnan" av Grace Ogot. Novellen handlar om en välsituerad tvåbarnsfamilj i Nairobis övre medelklass. Den vackra unga hustrun, Jedidah, som är chefssekreterare,

har trots tjänare svårt att orka med både familj och yrke. När kvällen kommer och hennes man vill älska med henne är hon oftast för trött. Hennes tillvaro kompliceras av att hon gång efter annan måste avskeda ayorna (barnflickorna), därför att de blivit gravida. Hon misstänker kocken, som är migrantarbetare med sin familj i en annan del av Kenya, och avskedar honom mot hans nekande. En dag upptäcker hon emellertid sin man i sängen med den nya ayah. I raseri försöker hon sticka ned flickan med en förskärare men lyckas bara skära av henne örat. Flickan försvinner naken ur huset och novellen. Den unga hustrun inser att det är hennes fel att hennes egen man varit otrogen. Novellen slutar med orden: "Om du inte ägnar dig åt honom, går han till en annan kvinna."

Grace Ogot är Kenyas i särklass mest lästa författarinna, vars böcker ingår i kursplaner både i skolor och universitet. Hon har också gjort politisk karriär och är en av de två kvinnorna i Kenyas parlament samt biträdande kultur- och socialminister. Som socialminister är hon en av de ansvariga för kvinnoutvecklingen i landet.

Då Grace Ogot intervjuades under projektets fältarbete, berättade hon att hon som författare framför allt engagerades av de sociala problem, som drabbade den moder-

na kvinnan på arbetsplatsen och i hemmet. Med sina romaner och noveller ville hon bidra till att förbättra kvinnornas villkor, samt stärka familjelivet och därmed samhället. Ett allt vanligare familjeproblem, sade hon, var att mannen inte fann sig väl till rätta med en utbildad, yrkesarbetande hustru. Det var viktigt för honom att bli mottagen av en förstående hustru, när han kom hem trött efter en hård arbetsdag. Med "Den andra kvinnan" hade författarinnan velat förmedla en varning till den unga utbildade generationen kenyanskor som nu växte fram, unga kvinnor för vilka de traditionella värderingarna inte var självklara — värderingar som bland annat innebar att mannen var familjens överhuvud och centrum. Grace Ogot didaktiska litteratursyn är karakteristisk för Afrika, där tron på ordets makt är stor och författarna av hävd har hederstiteln "folkets lärare". De värderingar som största delen av den moderna afrikanska skönlitteraturen — även den som skrivits av kvinnliga författare — förmedlar är utpräglad patriarkala och kulturel nationalism. Den unga generationen afrikanskor får i den egna litteraturen klara besked om vilken kvinnoroll samhället anser vara den ideala.

Den receptionsteoretiska ramen

Låt oss nu lämna författarens intention och övergå till att granska litteraturens funktion. Hur uppfattades Grace Ogots novell, och vilka kunde skälen ha varit till de olika reaktionerna och tolkningarna? Stommen i undersökningens receptionsteoretiska ram utgörs av Stanley Fishs teser om tolkningssamfundens och tolkningsstrategiernas betydelse (Fish 1980). Texten är inte, som man tidigare ansåg, något en gång för alla givet som det tillkommer läsaren att upptäcka. I stället skapar läsaren själv denna mening med hjälp av texten och sina förutsättningar.

Dessa förutsättningar avgör hur vi tolkar texten och reagerar på den. På grund av dem är vi förprogrammerade, menar Fish, att uppfatta vissa drag i texten som vi sedan använder som byggstenar i det verk vi tolkar fram. Utifrån dem väljer vi tolkningsstrategier, med vars hjälp vi tolkar in i texten det som vi förväntar oss att finna i den.

Tolkningsstrategierna är emellertid endast delvis individuellt betingade. Förutom av vår individuella utrustning och våra personliga erfarenheter beror de av det samhälle och de sociala system vi ingår i och vars erfarenheter, värderingar och konventioner vi medvetet eller omedvetet delar. Fish använder termen "tolkningssamfund" för dessa grupperingar, vars medlemmar har gemensamma referensramar och ett gemensamt mönster för förståelse av omvärlden. Det är inom detta mönster de skapar sina tolkningar. Tolkningar är sålunda individuella varianter av ett kulturellt betingat mönster. Tillhör inte författaren samma tolkningssamfund som de som läser hans verk, är det risk att läsarna inte får ut mycket av verket och tycker att det är ointressant. De kanske också uppfattar det helt annorlunda än författaren avsett att det skall uppfattas. Å andra sidan, ju mer författarens och läsarens världar sammanfaller, desto bättre förstår läsaren vad författaren menar och desto mindre behöver skrivas ut i klartext. När författaren och läsaren talar i vid mening samma språk, när de med andra ord tillhör samma tolkningssamfund, kan väldiga associationsfält aktiveras hos läsaren, som då i lyckliga fall får möjlighet att känna igen sig och få sin identitet bekräftad.

Vad vi lär oss av en text, hur vi reagerar på den, vilka tolkningsstrategier vi tillgriper och vad vi tolkar in i den är alltsammans beroende av vilka av våra befintliga föreställningsstrukturer, eller "scheman", som den aktiverar (Crawford and Chaffin 1986). Dessa scheman bildar den ram inom vilken

vi skapar mening, och det är även de som gör det möjligt för oss att associera utifrån texten. Igenkänning av något slag, en förståelse, är en förutsättning inte bara för att utveckla ny kunskap utan även för att kunna ta till sig en text.

Läsarinnornas tolkningar

I undersökningen deltog kenyaner av olika kategorier. Dels läste ett antal män och kvinnor av olika ålder, etnisk tillhörighet, religion och utbildning novellen och intervjuades sedan individuellt om sina tolkningar och reaktioner. Dels lyssnade olika grupper av icke läskunniga landsbygdskvinnor till novellerna, som berättades för dem på deras eget språk och diskuterade sedan sina tolkningar och reaktioner i gruppen. Låt mig här ge några axplock från olika kvinnors möte med novellen och låt mig börja med läsarinna.

Om novellens huvudbudskap rådde ingen tvekan bland läsarinna: en hustrus främsta plikt var att bejaka sin mans sexuella behov. Gjorde hon inte det, gick han till andra kvinnor och skulden var då hennes. Att läsarinna tolkade in det budskapet betydde emellertid inte att författarinnan i allo nått fram till dem. Majoriteten läste nämligen på olika sätt novellen i opposition mot författarinnans text. Framför allt hävdade de att den traditionella äktenskapssyn som novellen företrädde var en anomali i dagens Kenya. Men samtidigt framhöll de att de kenyanska männens uppfattning och behandling av kvinnorna fortfarande baserades på traditionella ojämlika värderingar. Att detta var möjligt berodde på samhällets vedertagna dubbelmoral som tillät männen att vara både traditionellt polygama och "modernt" otrogna, medan kvinnorna tilldelades rollen som moralens väktare och traditionens upprätthållare. I Jedidahs vägran

att ställa upp sexuellt såg några av läsarinna ett välkommet uppror mot det officiella hyckleriet.

Tolkningsmönstret kompliceras emellertid av att de flesta av dessa läsarinna, som reagerade mot novellens kvinnoförtryckande äktenskap, ändå betecknade novellslutet som "lyckligt" och menade att det var klokt av hustrun att ta sitt förnuft till fånga. Deras kvinnoomedvetenhet räckte inte till för att de skulle kunna ta konsekvenserna av sin kritik mot novellens äktenskap. De retirerade in i författarinnans konservativa tolkningssamfund, som är det i samhället dominerande. Hur kunde det komma sig?

Det finns flera orsaker till läsarinna ambivalens. Dels skall den ses mot bakgrund av den sociala utvecklingen i landet. Det kenyanska samhället är ett karakteristiskt "övergångssamhälle", där olika normsystem bryts emot varandra. Bland de intellektuella, dit flera av läsarinna genom sin utbildning hörde, är man mer öppen än i andra samhällsgrupper för frigörande ideologier, till exempel jämlikhet mellan könen. Men det tar tid för nya ideologier att rota sig, och människor är vanligen mer konventionella än de tror sig vara. Man vill nog bejaka det nya, men bara till en gräns där man inte riskerar någonting. De privilegierade afrikanska kvinnorna är ej sällan över- och medelklasskvinnor i gammaldags västerländsk stil. Om de yrkesarbetar, är deras bidrag till familjens uppehälle ändå avsevärt mindre än mannens. Eftersom ett äktenskap inom den så kallade eliten ger dem en förmånlig position både socialt och ekonomiskt, har dessa kvinnor i allmänhet inget intresse av förändring vare sig i sin privatsfär eller i samhällets politiska och ekonomiska struktur.

Dels styrdes läsarinna av författarperspektivet. Då jag följde upp deras omdöme om novellens slut som "lyckligt" med att

Den gamla kambakvinnan berättar sitt livs historia. Foto: Ingrid Björkman.

fråga om novellen slutade lyckligt för alla, såg de först förvånade ut. Sedan svarade de: "Nej, inte för tjänarna." De hade helt enkelt glömt både ayorna och kocken, sannolikt därför att i varje fall ayorna är så gott som osynliga och stumma. De är ointressanta för författarinnan som människor. De är endast medel för henne att få den unga hustrun att inse vad som är hennes främsta plikt. Som driven författarinna kan Grace Ogot konsten att få sina läsare med sig. Novellen framställer inte behandlingen av ayorna som förtryck, utan som logisk och naturlig. Dagens Kenya är ett utpräglat klassamhälle och läsarinna tillhörde medelklassen. Det var naturligt för dem att vara medvetna om tjänarna endast i deras tjänarroll. Som människor saknade tjänarna intresse för dem.

Men det ligger mera än så bakom författarstyrningens genomslag hos läsarinna vad beträffar ayorna: flertalet av läsarinna hade en negativ förståelse av ayor som de betraktade som potentiella rivaler. De förhöll sig påtagligt kallsinniga till det öde som drabbade novellens ayor. Ayorna fick skylla sig själva, sade de. Ayor var ofta villiga till affärer med mannen i huset. De såg sin chans att erövra honom och röja frun ur vägen. Novelltexten aktiverade revirkänsliga scheman hos läsarinna. Som medelklasskvinnor i staden med eget tjänstefolk tillhörde de i det här fallet författarinnans tolkningsamfund och identifierade sig i tjänarrelationen med novellhustrun. Därför att de i verkligheten upplevde ayor som ett hot, bekräftade de novellens behandling av flickorna. Det var omöjligt för dem att se novellens ayor som offer.

Det gjorde däremot två unga ogifta läsarinna som klart skilde sig från de övriga. En av dem, en socialarbetare, berättade att ayor är fattiga flickor från landsbygden som i mycket unga år börjar arbeta i stadsfamiljer. Arbetsmässigt utnyttjas de ofta till bristningsgränsen, och därtill betraktas de som

legalt byte av familjens vuxna och halv-vuxna manliga medlemmar. De är helt rättslösa. De här två läsarinna var också de enda som reagerade mot att novellens hustru föll till föga och tog på sig ansvaret för mannens otrohet. Men den äktenskapliga tragedin överskuggades för dem av den tragik som låg i tjänarnas öde. Dessa unga kvinnor läste i första hand novellen klassrelaterat, vilket innebar att det grövsta förtrycket utgjordes av den dubbla exploateringen och förtrycket av tjänsteflickorna. Huvudkonflikten begränsades enligt dem inte till äktenskapet utan var ett betydligt vidare och djupare samhällsproblem av främst ekonomisk natur, ett problem som de utgick från att författarinnan var omedveten om, eftersom hon inte utvecklat och analyserat det. Deras opposition mot gestaltningen av tjänsteflickorna var också en akt av revolt mot kvinnoförtrycket, främst det klassbetingade kvinnoförtrycket i det moderna Kenya. Den var en del av en politisk kamp som de redan var engagerade i.

Lyssnerskornas tolkning

I den mån läsarinna berörts av novellens tjänstefolk, hade det i de flesta fallen varit negativt. Eftersom ayor oftast är döttrar i fattiga lantbrukarfamiljer och många män i sådana familjer blir underbetalda migrantarbetare i städernas lågstatusyrken, frågade jag mig hur gränsrotskvinnor på landsbygden skulle reagera på "Den andra kvinnan". Skulle ayorna och kocken vara ointressanta även för dem? Skulle de uppfatta behandlingen av dem som rätt och rimlig?

Därmed fick undersökningen ett nytt fokus. Dittills hade läskunniga, engelskkunniga medelklasskenyanskor, de som tillhörde författarinnans värld, deltagit i undersökningen. I den världen var tjänarna "de andra". Nu blev det befolkningsskikt som

Intensivt lyssnande kambakvinnor. Foto: Ingrid Björkman.

”de andra” representerade centrum i undersökningen. Relationen mellan dem och stadens medelklass skulle nu tolkas i deras perspektiv.

Den första berättarstunden ägde rum med en grupp kambakvinnor. Den utvecklade sig till en komplex och mångbottnad kommunikationsprocess, där novellen nådde lyssnerskorna via berättarskans tolkning och transformationer. Allteftersom dramatiken i berättelsen tilltog, grep lyssnerskorna allt aktivare in i framförandet med kommentarer, utrop, fnysningar och skratt. När berättelsen var slut vidtog en livlig diskussion, som omedelbart riktades in på den äkta mannens otrohet. En kvinna instämde med emfas i novellens förkunnelse att om en hustru tillfredsställer sin man, behöver han inte gå till andra kvinnor. Detta borde Jedi-

dah ha begripit! Hon var alldeles för godtrogen, sade en annan. ”När en orm krupit ned i ett hål, kommer den upp igen och hugger.” Vilken tragedi för ayornas föräldrar, sade en tredje och fick medhåll av hela gruppen. Flickornas framtid var förstörd och de hade inget värde på äktenskapsmarknaden. ”En fjäril flyger mot ljuset och blir bränd.”

Plötsligt reste sig en gammal kvinna och började berätta en historia ur sitt liv. Som ung, sade hon, hade hon varit mycket modig, ty hon hade gift sig med en man som var en stor kvinnotjusare. En dag kommer han hem med en god vän och dennes flickvän. Hustrun beordras att slakta en get. Medan hon reder till maten, förstår hon att flickan är hennes mans väninna. Rasande försöker hon döda rivalen med sin *panga* men lyckas bara hugga henne i överarmen.

Flickan springer iväg, och likaså den manlige gästen. Hustrun ger sig på maken, klår upp honom, låser in honom och tänder eld på huset. Mannen skriker på hjälp och räddas av tillskyndande grannar. Hustrun beger sig självmant till byns polis, följd av maken. Väl där frågar hon polisen om han skulle acceptera, att hans fru bedrog honom med en annan karl. Aldrig, svarar polisen. Han skulle döda dem båda. När kvinnan så berättar vad som hänt, förstår polisen henne och frikänner henne. (Publiken jublar; att en kvinna frikänns är sällsynt.) Men hustruns kvinno-stolthet är sårad och hon vill ha full upprättelse. Hon förklarar för polisen, att om hennes man anser att flickan är en bättre älskarinna än hon, skall hon trots frikännandet gå i fängelse. Men det visade sig, att mannen tyckte hustrun var bättre i sängen än flickan... Den gamla kvinnans ögon strålade när hon slutade sin berättelse, hon sträckte på sig och såg sig stolt omkring. Alla jublade, och man kunde se att hon en gång hade varit mycket vacker.

Trots att dessa kvinnor tillhörde ayornas och kockens socialklass visade sig klassperspektivet inte vara aktuellt för någon av dem. De såg endast ett triangeldrama, och de såg det i hustruperspektivet. Ingen identifierade sig spontant med ayorna. Varför identifierade sig de då inte, som jag faktiskt hade väntat mig, med novellens ayor? Vad som skedde vid deras tolkning var att de förde över nairobisituationen till den egna bysituationen. Eftersom de själva var hustrur med erfarenhet av otrogna män, identifierade de sig med novellens hustru. "Den andra kvinnan" talade till deras sårade kvinno-stolthet, till deras vetskap om att de när som helst kunde bli bedragna och överges och därmed berövas den ekonomiska grundvalen för sin och barnens existens. De visste vad svartsjuka och otrohet var och därför engagerades de av novellen. Med sin tysta kunskap om hustrurs villkor skapade

de sin egen berättelse, och därigenom fick novellen liv för dem.

På gräsrotsnivå är det primärgruppen som gäller. Klassperspektivet är för vittomfattande, för abstrakt. Man tolkar i kategorier som man är förtrogen med. Kategoriseringen bidrar till ens val av tolkningsstrategier och till att dra upp tolkningsramarna. Kambakvinnorna tolkade inte i de politiska kategorier jag väntat mig, ty de var inte förtrogna med dem. Hos dem fanns inga klasspräglade scheman som novellen kunde aktivera. Den politik som finns i byn är olik den som finns i Nairobi. För dessa gräsrotskvinnor existerade inte tjänstefolkskategorier och inga klasskategorier. Emotionella personrelationer låg betydligt närmare för dem än politiska relationer. För dem gällde den kategorisering som fanns i byn: män och kvinnor, gamla och unga, myndighetspersoner och vanligt folk, hustrur och älskarinnor.

Instämmande eller opposition

I motsats till stadens medelklasskvinnor instämde kambalyssnerskorna i novellens budskap: den kvinna som inte kan behålla sin man är skyldig och skall straffas. Straffet består i att han går till en annan kvinna. Men medan den ogotska texten slutar här, diktade lyssnerskorna till en fortsättning. Stadens läsarinnor accepterade, visserligen under opposition, författarinnans konservativa budskap att hustrun bör ge upp sin självständighet. Men den gamla bondkvinnans uppror, då hon straffade sin otrogne karl och därmed bekräftade sin integritet, och hennes självklara jämlikhetssyn, som gjorde att hon inför polisen helt sonika vände på könsrollerna, bejublades av hennes gräsrotssystrar.

Då läsarinna kände sin personliga trygghet hotad, tystades den frigörelseinrik-

"Den första berättarstunden ägde rum med en grupp kambakvinnor." Foto: Ingrid Björkman.

tade kvinnomedvetenheten hos de flesta av dem av konservativa tolkningsstrategier, som betingades av genus och klasstillhörighet, med påföljden att de övergick till att instämma i författarinnans text. Endast hos två läsarinnor var kvinnomedvetenheten och den allmänna politiska radikalismen så stark att den dominerade över konservativare variabler av kultur-, klass- eller genuskaraktär. Dessa två kvinnor läste därför såväl kvinnomedvetet som klassmässigt emot författarinnans text.

Gräsrotskvinnornas möte med "Den andra kvinnan" resulterade till att börja med i ett samförstånd med texten, som med tanke på textens gestaltning av deras systrar närmast kan betecknas som ironiskt. Samförståndet bottnade dels i författarinnans

och bykvinnornas avsaknad av klassmedvetenhet, dels i deras intresse av att försvara sig mot inkräkterskor i äktenskapet. Bykvinnornas tolkningsstrategier skulle därför kunna karakteriseras som konservativa. Men deras slutliga omskrivning av det budskap som författarinnan lagt in i novellen vittnade om en, visserligen klassomedveten, men genuin och revolutionär kvinnomedvetenhet, sprungen ur deras egen tradition och specifika livsvillkor.

Den frigörande texten — finns den?

Den här fallstudien belyser nödvändigheten av att tolka den specifika undersökningen i relation till en vidare kontextuell kunskap

om samhället i fråga. Den har även visat på förförståelsens och identifikationens, liksom tolkningsstrategiernas och tolkningssamfundens relevans för litteraturupplevelsen. Vi har sett hur "Den andra kvinnan" — som författarinnan menat skulle bidra till att förbättra de kenyanska kvinnornas villkor — ironiskt nog kunde fungera frigörande endast för de kvinnor som tolkade novellen i strid med författarinnans intentioner. "The story is liberating if you add something of your own radical values to it", som en av de politiskt lyhörda läsarinna uttryckte det. Endast de kvinnor som redan var i viss mening och till en viss grad medvetna tolkade novellen frigörande. De kvinnor som var osäkra sades bli ännu osäkrare av "Den andra kvinnan".

Den text som författaren skapar är *en* sak. Varje tolkning av denna text är sedan i sin tur en ny skapelse, en ny text. Eftersom en text är öppen för tolkningar av skiftande

slag, kan den inte generellt definieras som till exempel frigörande. Den är frigörande endast för dem som är mottagliga för frigörelse. Den i sig frigörande texten finns inte, lika litet som någon annan "text i sig" av vad slag det vara månde. Om litteraturen är frigörande eller förtryckande beror på hur den tolkas.

Litteratur

Björkman, Ingrid, under utgivning. *Vi är så många mukabis: Kvinnor, litteratur och utveckling*. Symposium.

Crawford, Mary and Chaffin, Roger, 1986. "The Reader's Construction of Meaning: Cognitive Research on Gender and Comprehension". I: *Gender and Reading*. Edited by Flynn, Elisabeth and Schweickart, Patrocinio. London: The John Hopkins University Press, 3—30.

Fish, Stanley, 1980. *Is There a Text in This Class?* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.